

УДК 94(477.43)“18/19”:27-472

Б.О.Опря, І.А.Опря

Діти православного духовенства та їх освіта на Поділлі (60-ті роки XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано особливості виховання та освіти дітей з сімей православного парафіяльного духовенства на Поділлі у 60-ті роки XIX – на початку XX ст. Визначено мотиви отримання дітьми духовної освіти, вказано на зміни у цій мотивації та поступовій втраті престижу роботи священика серед частини молодого покоління.

З'ясовано, що етично-моральні принципи та початкові знання формувалися в сім'ї у рамках домашнього виховання. У статті визначено відмінності в освіті хлопчиків і дівчат із духовного стану, що пояснювалося їх різними перспективами та життєвими сценаріями. Основна увага приділялася освіті синів, яких вважали продовжувачами батьківської справи та опорою в старості. З цієї причини освіта хлопчиків вважалася обов'язковою, а освіта дівчат лише бажаною. Важливою проблемою для батьків були матеріальні витрати по-в'язані з освітою дітей, а оскільки дітей було багато, то й фінансові проблеми зростали пропорційно до їх кількості.

У статті проаналізовано всі ступені духовної освіти – домашня освіта, духовне училище, семінарія, духовна академія. З'ясовано, що на кожному з цих етапів існували свої труднощі, недоліки в організації освіти, недостатня мотивація до навчання, нестача кваліфікованих вчителів тощо. Втім, зроблено аргументований висновок про те, що повна семінарська освіта все ж забезпечувала той рівень базової богословської підготовки, котрий дозволяв випускникам семінарії якісно виконувати роботу православного парафіяльного священика.

Ключові слова: духовенство, освіта, духовне училище, семінарія, духовна академія.

У другій половині XIX – на початку XX ст. православне духовенство зберігало замкнутість свого стану, що позначалося на вихованні та освіті дітей з сімей духовенства. Система навчання у сім'ях і духовних закладах; проблеми, що існували у цій сфері та шляхи їх вирішення лише частково розкриті у працях таких дослідників як А.Лисий [1], Г.Степаненко [2], Г.Надтока [3], Т.Леонт'єва [4] та ін. Крім того, в історіографії зберігається неоднозначність оцінки ролі православного духовенства у суспільному житті та ефективності й спрямованості духовної освіти. Тож існує необхідність продовжити науковий пошук у цьому напрямку.

Важливим батьківським обов'язком у родинях православного духовенства було виховання та надання освіти своїм дітям. Сім'ї членів причту в основному вирізнялися багатодітністю, що пояснювалося двома причинами. По-перше, обов'язковість шлюбу, по-друге, заборона будь-яких способів обмеження народ-

жуваності. За підрахунками Б. Міронова, духовенство було самим багатодітним станом у Російській імперії [5, с. 224]. Ставлення до дітей у родинях священників носило традиційний для тогочасного суспільства характер. Перш за все у них бачили продовжувачів роду й опору в старості.

Особлива увага в родинях духівництва відводилася релігійно-моральному вихованню дітей, обов'язковими елементами якого виступали відвідування церкви та співи у церковному хорі. Як зазначав один зі священників, “дати дітям своїм релігійне виховання і релігійний напрямок – ось перше, що повинен мати на думці батько-священик” [6, с. 188]. Хлопчики часто допомагали своїм батькам, беручи участь у богослужінні як читці й співаки. Більш відчутною ця допомога ставала у міру їх дорослішання, коли вони приїздили додому на канікули з духовних шкіл [7, с. 40]. У такий спосіб проходила практична підготовка хлопчаків до майбутнього священнодійства, а також сприйняття останніми релігійно-моральних принципів, що передавалися від батька до сина [8, арк. 3 зв.].

За станом здоров'я дітей наглядала мати, котра мала слідкувати, щоб діти були одягнені та нагодовані. Через багатодітність досить часто домашня підготовка дітей залишалася незадовільною. Адже у батьків не завжди вистачало часу, щоб приділити увагу всім своїм дітям, крім того, завдання виховання молодших дітей часто покладалося на їхніх старших братів та сестер. Питання домашнього виховання обговорювалося на сторінках духовних періодичних видань. В одному з них зазначалося, що батьки, зайняті своїми обов'язками, привчали дітей до зовнішніх проявів релігійності, тоді як внутрішня релігійність залишалася поза увагою [9, с. 400-401]. Проте сільський священник, постійно зайнятий чи то виконанням треб, чи клопотами по веденню свого господарства, мав мало часу на виховання дітей та заспокоював себе надією, що ці прогалини виправить школа. Причетники приділяли ще меншу увагу вихованню дітей. Будучи людьми малоосвіченими, вони вважали, що варто навчити дитину читати, писати і співати, щоб її прийняли в училище, решта – клопіт школи. Ця неувага до внутрішнього морального розвитку дитини залишалася основним недоліком домашнього виховання дітей кліриків [10, с. 254].

Постійна зайнятість батьків через побутові проблеми, призводила до того, що нерідко діти поступали в училище малопідготовленими. Як наслідок, вони не справлялися з навчальною програмою, за що їх карали штрафами, призначали тілесні покарання, залишали на другий рік, а інколи і виключали з училища. З цієї причини членів причту закликали приділяти своїм дітям більше уваги, оскільки від домашнього виховання значною мірою залежало їх майбутнє [11, с. 354].

Отож, отримавши домашнє виховання, хлопчики з сімей духовенства направлялися до духовного училища. Завдання чоловічих духовних училищ полягало у наданні початкової освіти майбутнім семінаристам та виховання церковнослужителів. У свій перший навчальний заклад юних поповичів відправляли в 6–7-річному віці. У першому класі їх вчили читати та співати, навчали каліграфії, короткої священної історії, латинської мови, простому катехізису. У другому

продовжували вивчати співи, каліграфію, латинську мову, російську граматику і арифметику. У третьому класі вивчали, окрім вище зазначених предметів, грецьку і слов'янську мови, церковний статут і катехізис, церковну історію і географію [4, с. 57]. Як додаткові предмети у деяких чоловічих духовних училищах викладалися: малювання, музика, гімнастика [12, с. 201]. У вересні 1891 р. Св. Синодом видається розпорядження, за яким правління духовних училищ за власний кошт, за наявності належного місця, мали розбивати сади та городи та проводити у цих місцях практичні заняття для вихованців училищ із садівництва та городництва [13, с. 621].

Клірикам непросто було дати освіту усім своїм дітям, оскільки навчання кожного з них потребувало фінансових витрат. Як зазначав благочинний 4-го округу Сквирського повіту Київської губернії, при розподілі дотацій між священниками варто звертати увагу на те, скількох синів навчав пастир в духовному училищі. Адже приїзд та від'їзд учня додому на канікули, одяг, взуття коштували за найскромнішими розрахунками 110 руб. у рік на одного сина [14, арк. 1-1 зв.]. Тому досить часто члени причту зверталися до керівництва училищ з проханням перевести їх синів на повне єпархіальне утримання. В одному з таких прохань священник Ф. Місокевич с. Крипечани Кам'янецького повіту повідомляв, що він навчав трьох синів у чоловічому духовному училищі та двох дочок у жіночому духовному училищі, а тому йому не вистачало коштів на освіту усіх дітей. З цієї причини останній просив прийняти його сина на повне єпархіальне утримання. До цього прохання додавалася відомість про його матеріальне й сімейне становище, у якій зазначалося, що у пастиря було 10 дітей [15, арк. 366-367]. Як бачимо, саме багатодітність стала причиною скрутного матеріального становища останнього. Подібне прохання подав псаломщик Ф. Шпачинський м. Вінківці Ушицького повіту. У ньому він повідомляв, що йому 64 роки, через старість і матеріальну скруту церковну землю він не обробляв, а віддав селянам в оренду. Прибутків від землі йому ледь вистачало на прогодування своєї сім'ї. З цієї причини він просив прийняти двох його синів на повне єпархіальне утримання в училище [15, арк. 334]. Аналогічних прохань в архівних справах консисторій збереглося чимало.

Додаткові витрати у сім'ях духовенства передбачалися ще й на житло під час навчання дітей у духовних училищах. Для проживання учня у місті, як правило, знімалася квартира. Здавали помешкання в основному міщани, церковнослужителі, чиновники. Нові умови життя помітно відрізнялись від домашніх. Нерідко траплялося так, що через кілька років перебування у місті у закритому навчальному закладі хлопчики сильно мінялися: деформувався характер, страждала психіка, втрачалися надії на майбутнє [16, с. 33]. У своїх споминах про роки навчання в Шаргородському духовному училищі О. Лотоцький писав, що "твердо засвоїв основну мораль бурсацьку, що скаржитися не можна. Усі труднощі доводилося долати самотужки [17, с. 15].

Заходи впливу на учнів далеко не завжди були педагогічно виправдані та гуманні, проте бурсаки часто самі накликали на себе гнів керівництва, пору-

шуючи встановлені правила поведінки та проявляючи байдужість до навчання, внаслідок чого нерідко їх залишали на повторний курс навіть по 3–4 рази [18, с. 178-179].

Значною мірою подібне відношення до навчання у підлітків зумовлювалося успадкованим упередженим ставленням до освіти як до чогось непотрібного. Учні не стільки думали про успіхи в навчанні, скільки про те, щоб якомога довше побути вдома. Вони часто запізнювалися на заняття після літніх і різдвяних канікул. Адміністрація Кам'янецького і Барського духовних училищ, щоб якось подолати цю проблему, запровадила штраф у 5 руб. за порушення строків явки на навчання [19, с. 15-16]. У Богуславському духовному училищі для стимулювання учнів до навчання використовувалося покарання різками [20, с. 29]. У Тульчинському духовному училищі за пропуск занять більше тижня без поважної причини – учня могли відрахувати з навчального закладу [21, арк. 12 зв.].

Попри складні умови навчання та повсякденного життя, бурсаки все ж отримували необхідний запас знань для подальшого навчання у семінарії, або зайняття причетницької посади. Таку школу проходила досить значна частина молоді. За підрахунками І.Преображенського, за 25 років з 1867 по 1891 рр. кількість учнів духовних училищ на Поділлі становила 15 000 осіб, на Волині – 16 420 осіб, на Київщині – 21 832 особи [22, с. 94-95].

Клірики в основному зосереджували увагу на тому, щоб дати освіту синам. Однак з часом у середовищі духовенства визріло бажання надати можливість своїм донькам через здобуття елементарної освіти посісти належне їм за правом походження місце у суспільстві. Гарна освіта дівчат ставала основою для самостійного трудового життя у випадку сирітства, чи не одруження [23, с. 517].

Доньки членів причту, які здобували освіту, могли навчатися в духовних та світських учбових закладах, готуючись, як правило, до педагогічної діяльності. Закінчивши церковнопарафіяльну школу, чи отримавши домашнє виховання, вони поступали до духовних єпархіальних училищ, учительських семінарій [24, с. 50]. Однак, у світських навчальних закладах навчалася незначна частина доньок кліриків. У рапортах священників Київського повіту за 1865 р. зазначалося, що діти жіночої статі священно- та церковнослужителів не навчалися в світських навчальних закладах через матеріальну неспроможність їх батьків забезпечити їм таку освіту [25, арк. 1-3]. Через сорок років стан справ залишився майже без змін. У Вінницькій жіночій гімназії у 1903 р. навчалася 311 учениць, з яких лише 11 походили з сімей духовенства [1, с. 150]. Така ситуація пояснювалася не лише матеріальними витратами, пов'язаними з навчанням, а й з небажанням батьків віддавати своїх доньок до світських навчальних закладів, де вони могли відвернутися від віри та духовності. З цієї причини у більшості випадків батьки намагалися забезпечити донькам духовну освіту.

До кінця першої половини XIX ст. на українських землях існувала лише незначна кількість навчальних закладів для дівчат при деяких жіночих монастирях. Більші можливості для отримання освіти у дівчат з'явилися з 60-х років XIX ст. із заснуванням жіночих духовних училищ. Зокрема, у червні 1864 р.

зусиллями владики Леонтія в Кам'янці-Подільському засновується жіноче єпархіальне училище, а трохи пізніше такий же заклад відкривається у м. Тульчині [26, с. 125]. У наступні роки владики усіяло опікувався цими закладами освіти, проте забезпечити освіту для всіх не було змоги [27, л. 104]. Перевищення кількості бажаючих навчатися над кількістю місць у жіночих навчальних закладах спостерігалось й у Київській губернії [28, с. 431].

Основне завдання духовних жіночих училищ полягало у вихованні дружин майбутніх парафіяльних священиків, котрі мали б допомагати своїм чоловікам в утриманні церковної будівлі в належному стані, готувати ліки для хворих, займатися вихованням дітей та вести домашнє господарство [29, с. 212]. Навчальний план цих освітніх закладів передбачав вивчення Закону Божого, російської мови, теорії словесності, історії, російської літератури, арифметики, загальних основ геометрії, загальних відомостей з фізики, географії, практичного ознайомлення зі слов'янською мовою, педагогіки, чистописання і церковного співу. До необов'язкових предметів, котрі викладалися за окрему плату, відносились іноземні мови, музика і малювання [30, с. 250]. Хоча майже в кожній єпархії існували жіночі училища, багато дівчат з сімей кліриків залишалося без освіти через відсутність у їхніх батьків достатніх коштів для навчання.

Розширення мережі жіночих духовних навчальних закладів потребувало значних фінансових витрат і без допомоги з боку держави їх функціонування було проблематичним [31, с. 26]. Питання освіти доньок духовенства неодноразово піднімалося на церковних з'їздах, обговорювалося на сторінках духовної періодичної преси. Основний зміст пропозицій учасників дискусій зводився до необхідності розширення мережі навчальних закладів та зменшення чи взагалі відміни платні за навчання.

На перешкоді жіночої духовної освіти стояли не лише фінансові, а й інші перепони. У досліджуваній період зберігалася неоднозначність оцінки необхідності жіночої освіти. Частина суспільства бажала бачити в особі сільської матушки "освічену жінку", зв'язок якої з населенням парафії буде тим міцніше, "чим більше культурних та освітніх засобів у неї буде в запасі" [32, с. 528]. З іншого боку, давався взнаки поширений у суспільстві стереотип про непотрібність освіти для дівчат, оскільки в духовних училищах їм лише "забивали голову" різними дурницями. Для чого, питається, майбутнім сільським матушкам вивчати французьку мову? – обурювався один з прихильників такої точки зору. З ким вони в селі будуть нею спілкуватися? Чи навіщо вивчати гру на фортепіано і танці? Невже дівчата з духовного стану мали стати показними музикантами й танцівницями? Противники жіночої освіти зазначали, що майбутня матушка повинна вміти зварити борщ та пошити собі сорочку, а випускниці духовних училищ часто цього не вміли, а тому були неготові до побуту, котрий їх чекав у сільській парафії після одруження [33, с. 1361-1362]. Таким чином, суть нарікань зводилася до того, що здобуття освіти відкривало перед дівчатами перспективи, які в подальшому житті залишалися нереалізованими. Між тим, поява можливості отримання освіти дівчатами з духовного стану все ж стала важливою віхою у

процесі здобуття жінками рівноправ'я (з відповідним розширенням не лише прав, а й обов'язків та зростанням відповідальності за власну долю).

Наступною сходинкою в духовній освіті для юнаків після закінчення духовних училищ ставали семінарії. На українських землях, що входили протягом досліджуваного періоду до складу Російської імперії, діяло 9 православних духовних семінарій, а в Правобережній Україні їх було 3 – Київська, Волинська та Подільська духовні семінарії. У кожній з них навчалось щорічно близько 200 – 300 осіб [34, с. 147]. Ці заклади духовної освіти знаходилися в адміністративних центрах губерній і надавали освіту як дітям, що походили із родин духовенства, так і цивільним особам. Основною метою семінарій залишалася підготовка кадрів парафіяльного духовенства, викладачів для початкових церковних шкіл та нижчих духовних училищ. Вік вступників коливався від 12 до 18 р., строк повного навчання складав 6 років.

У процесі навчання підлітки засвоювали основи біблійської і церковної історії, вивчали тонкощі літургії, гомілетики, апологетики та ін. Спеціальні дисципліни доповнювалися розширеним циклом природничих наук, мовами. В основному орієнтуючись на підготовку сільських священників, в семінаріях викладалися основи агрономії, медицини, топографії та ін. [4, с. 63] Навчальна програма могла корегуватися відповідно до вимог часу. Так, у зв'язку з поширенням штундизму в ряді духовних семінарій запроваджуються місіонерські курси, котрі знаходились під опікою Місіонерської ради при Св. Синоді [35, с. 13].

Загальне навантаження було досить великим і учні часто залишалися на другий та третій рік в одному класі. Для переходу у наступний клас вимагалось отримати задовільні оцінки з усіх предметів. Навіть одна “двійка” з другорядного предмету ставала підставою для залишення учня на повторне навчання [36, с. 1070]. Частина семінаристів не вирізнялася активністю та наполегливістю, що зумовлювалося обмеженими кар'єрними перспективами: довчившись до шостого курсу, студент міг стати усього лише священником.

Мотиви вступу до семінарії в основному залишалися досить прозаїчними – інколи для дітей кліриків це була єдина можливість отримати середню освіту [37, с. 25]. Також частина семінаристів могла розраховувати на часткове чи повне утримання і на можливість отримання пільг з військової повинності [38, с. 60-61]. Можливо саме ці причини й послугували тому, що досить рельєфно почала проявлятися така тенденція як “втеча семінаристів”: кращі вихованці духовної школи стали ухилятися від зайняття священницьких посад, особливо в бідних парафіях, і поступати до вищих світських навчальних закладів або на цивільну службу [38, с. 90]. Цьому також сприяли закони, котрі приймаються у 60-ті роки ХІХ ст., а саме: 1863 р. – випускники духовних семінарій дістали право вступати до університетів [39, с. 51]; 1864 р. – дітям кліриків дозволили навчатися у гімназіях [40, с. 172]; 1866 р. – вступати до військових училищ [41, с. 479]. Нарешті у 1867 р. скасовуються станові обмеження для вступу православних до духовних семінарій, причому навчання в цих закладах було безкоштовним для усіх верств суспільства [42, с. 498]. Причиною таких змін стало бажання

влади, й у першу чергу тодішнього обер-прокурора Св. Синоду Д. Толстого, обмежити поширення атеїзму в суспільстві. Відкриваючи семінаристам доступ в університети, він сподівався посилити консерватизм студентства. Проте нерідко семінаристи демонстрували ще більш радикальні погляди, ніж світські студенти. Тому надходження семінаристів в університети ще більше радикалізувало студентство [43, с. 194-195]. Як зазначав відомий історик Д. Дорошенко, на початку ХХ ст. за умов активізації національного руху в Україні значну частину його діячів становили молоді священики. Вчорашні семінаристи заповнювали собою ряди українських революційних партій, редакцій перших українських газет, організаторів міських і сільських “Просвіт”, народних театрів, популярних видавництв [44, с. 46-47].

У 1914 р. з 2 187 випускників 57 семінарій, що існували на той час у Російській імперії, лише 47,1% залишилися в духовному відомстві, решта поступила до світських навчальних закладів (39,1%), на цивільну службу (4%), вчителями в школи і т. д. [5, с. 107]. Серед причин, котрі зумовлювали “втечу семінаристів”, самі ж церковні діячі називали відсутність належного релігійного виховання в сім’ях духовенства [9, с. 400-401] та незадовільне матеріальне забезпечення духовенства й життя в глушині [45, с. 277]. Як зазначав у своїх споминах В. Приходько, “в той час, коли стара Подільська провінція (батьки), ще так високо ставила “званіє окончившого”, то самі “окончившіє” уже переставали уважати себе вершком бажаних і можливих для людини досягнень. На цім ґрунті навіть повставав певний розлад між “батьками” й “дітьми” [46, с. 95]. Батьки священно-і церковнослужителі, як правило, наполягали на тому, щоб їх діти пов’язували своє життя із служінням Богу [47, с. 64-65]. Наслідвання батьківського місця служби сприяло збереженню замкнутості духовного стану, що викликало критику з боку ліберально налаштованої частини суспільства. Проте спадковість у інших сферах діяльності не засуджувалася. Зокрема, архієпископ Анатолій (Мартиновський) зазначав, що виходець з військового роду, котрий продовжував справу своїх батька, діда, прадіда заслуговував на загальне схвалення. Подібний крок священицького сина розцінювався негативно, хоча насправді саме в духовному середовищі дитина могла отримати моральні якості, необхідні для виконання священицького обов’язку [48, с. 233-234].

Веніамін (Федченков) у своїх споминах зазначав, що його мати, котра походила з духовного стану, мріяла, щоб хоч один син став батюшкою. Адже у суспільній думці становище священика залишалось досить високим – нижчим від поміщиків, але вищим за усіх інших [49, с. 77]. Однак діти з сімей кліриків нерідко по-іншому ставились до перспективи пов’язати своє життя зі священницьким саном [50, с. 1]. Історик церкви Є. Голубинський з цього приводу писав: “Що зробити, щоб кращі семінаристи не тікали від попівства? Кращих – ніяк не втримаєш, оскільки академії й університети завжди будуть мати перевагу в порівнянні з сільським попівством. А некрращих слід утримувати поліпшенням побуту” [51, с. 283]. М. Грушевський також зазначав, що посади парафіяльних священиків займали далеко не найкращі випускники семінарій. За вказівками

церковного керівництва вони “сліпо тримались російської книжки й культури, настрашені урядовими нагінками і заборонами всякого «українського сепаратизму»” [52, с. 154]. Як не дивно, ці міркування збігаються з тезою радянських істориків, котрі вважали, що з семінарій виходили “слухняні чиновники олтаря і престолу, сліпі виконавці волі керівництва” [53, с. 235]. Проте вказаний стереотипний образ не можна застосовувати до усіх випускників семінарій. Кращі їх представники склали основу інтелектуальної і адміністративної еліти в єпархіях, саме вони ставали також дієвими суб’єктами місцевого культурного життя, зокрема у сфері організації історичних досліджень [54, с. 300].

Отож, незважаючи на недоліки духовної школи, для значної частини дітей кліриків чоловічої статі навчання у семінаріях залишалося традиційним варіантом отримання середньої освіти. По закінченню семінарського курсу, учні отримували атестат і разом з ним свободу, котрій вони раділи “як турецькі невільники, котрих відпустили з полону” [55, с. 67].

Значна частина випускників все ж йшла шляхом священництва, тобто одружувалась, висвячувалася в священники, отримувала парафію і жила традиційним життям парафіяльного духовенства. Але зустрічалися і більш амбіційні юнаки, котрі прагнули отримати вищу духовну освіту. Таку освіту давали чотири імператорські академії. Вони готували священників для столиці та великих міст, наставників семінарій та училищ, кандидатів на вищі церковні посади. На українських землях функціонувала єдина Київська академія. За підрахунками Г.Надтоки, на 1908 р. вищу освіту мали лише 21% протоієреїв, 1,6% священників та один псаломщик [3, с. 42]. У звіті про стан Волинської єпархії за 1894 р. вказувалося, що майже в усіх парафіях священниками були випускники семінарій [56, л. 21]. Як бачимо, більшість молодих поповичів задовольнялася семінарським курсом. Низький відсоток рядових священнослужителів з вищою освітою пояснювався не їх небажанням вчитися, а тим, що для виконання своїх обов’язків їм вистачало рівня семінарії. Якщо ж комусь і щастило продовжити навчання в академії, то він навряд чи пов’язував свою долю з сільською парафією.

Загалом, попри недоліки духовної освіти, духовенство у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалося однією з найосвіченіших верств населення. За підрахунками Б.Міронова, у Російській імперії представники духовного стану за рівнем освіченості не поступалися дворянству. У 1857 р. середній рівень освіченості серед дворян старших 9 років становив 77%, а серед духовенства – 72%, у 1897 р. – відповідно 86% і 89% [5, с. 104]. Важливим було й те, що духовенство переважало дворянство за рівнем освіченості, оскільки значна його частина мала не лише початкову, а й середню або й вищу професійну освіту, яку здобувала навчаючись в семінаріях та академіях. У 1860 р. повну семінарську освіту мали 83% священників, у 1880 р. – 87%, 1890 – 88%, що правда у 1904 р. цей показник різко знизився до 64% [57, р. 455]. Зазначимо, що в Україні рівень освіченості духовенства перевищував загальноімперські показники. За підрахунками Г.Надтоки, на 1908 р. середню освіту мали 94% священників [3, с. 42].

Отже, освіта дітей духовенства включала кілька рівнів. Етично-моральні принципи та елементарні знання закладалися в сім'ї. Далі йшла початкова освіта, для забезпечення якої існували чоловічі й жіночі духовні училища. Освіта дівчат на цьому найчастіше закінчувалася, а хлопці продовжували навчання у семінарії. Остання готувала їх до подальшої роботи у сані священика. Тодішня духовна школа мала ряд проблем, але повна семінарська освіта все ж забезпечувала той рівень базової богословської підготовки, котрий дозволяв випускникам семінарії якісно виконувати роботу православного парафіяльного священика.

Список використаних джерел і літератури

1. Лисий, А. К. З історії жіночої освіти у Вінниці (1900–1919) / А. К. Лисий // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 9.
2. Степаненко, Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Г. В. Степаненко. – К., 2002.
3. Надтока, Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К.: Знання, 1998.
4. Леонтьева, Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. / Т. Г. Леонтьева. – М.: Новый хронограф, 2002.
5. Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов: в 2 т. – Т. 1. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003.
6. Певницкий, В. Священник. Приготовление к священству и жизнь священника / В. Певницкий. – К.: Типография А.Н.Иванова, 1886.
7. Конюченко, А. И. Православное духовенство России во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. ... док. ист. наук / А. И. Конюченко. – Челябинск, 2006.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. XIII, спр. 2784.
9. Одна из главных причин бегства семинаристов из духовного звания // Руководство для сельских пастырей. – 1905. – № 33.
10. Домашнее воспитание детей духовного звания // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 10.
11. Практические замечания о первоначальном обучении священнических детей до поступления их в училище // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 30.
12. Весподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 годы. – СПб.: Синодальная типография, 1910.
13. Обзор деятельности ведомства православного исповедания за время царствования императора Александра III. – СПб.: Синод. тип., 1901.
14. Центральний державний історичний архів України в м.Києві, ф. 127, оп. 875, спр. 748.
15. Державний архів Хмельницької області, ф. 744, оп. 1, спр. 1.
16. Леонтьева, Т. Г. Быт приходского православного духовенства в пореформенной

России (по дневниковым записям и мемуарам) / Т. Г. Леонтьева // Из архива тверских историков. Сборник научных трудов. – Вып. 1. – Тверской государственный университет, 1999.

17. Лотоцький, О. Сторінки минулого / О. Лотоцький: у 3 кн. – Частина перша. – Варшава: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1932.

18. Борзаковский, П. Майские рекреации в бурсе (из воспоминаний) / П. Борзаковский // Киевская старина. – 1896. – № 5.

19. Олесницкий, И. Исторические сведения Каменецком и Барском духовных училищах / И. Олесницкий. – Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1891.

20. Клебановский, П. Богуславское духовное училище (по школьным воспоминаниям) / П. Клебановский // Киевская старина. – 1894. – № 10.

21. Державний архів Вінницької області, ф. Д-444, оп. 1, спр. 12.

22. Преображенский, И. В. Отечественная церковь по статистическим данным всеподданнейших отчетов с 1840–1841 по 1890–1891 годы / И. В. Преображенский. – СПб.: Синод. тип., 1895.

23. Необходимость женских школ для дочерей псаломщиков, дьяконов и бедных священников // Подольские епархиальные ведомости. – 1897. – № 21.

24. Леонтьева, Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России / Т. Г. Леонтьева // Женщины. История. Общество / ТвГУ. – Вып. 1. – Тверь, 1999.

25. Центральний державний історичний архів України в м.Києві, ф. 127, оп. 798, спр. 151.

26. Ровінський, В. Православ'є на Подолі (історичні нариси) / В. Ровінський, О. Миханчук. – Кам'янець-Подільський: Дзвін, 1995.

27. Российский государственный исторический архив, ф. 797, оп. 97, р. V, ед. хр. 607.

28. Торжественный акт в киевском училище девиц духовного звания по случаю 1-го выпуска воспитанниц // Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 13.

29. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1902 год. – СПб.: Синодальная типография, 1905.

30. Сесак, І. В. Жіночі духовні училища православного відомства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 10.

31. Из переписки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева с митрополитом киевским Платоном // Киевская старина. – 1902. – № 10.

32. Из светской печати // Православно-русское слово. – 1903. – № 16.

33. Почему духовные невесты, дочери священно-церковнослужителей не всегда выходят замуж за духовных женихов, кандидатов священства // Подольские епархиальные ведомости. – 1897. – № 50.

34. Римский, С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов) / С. В. Римский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье: Общество любителей церковной истории, 1999.

35. Миссионерское обучение в семинариях и сектантство в России // Церковный вестник. – 1875. – № 1.

36. Павлович, А. Из воспоминаний старожила о Подольской духовной семинарии / А. Павлович // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – № 40-41.
37. Фирсов, С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С. Л. Фирсов. – М.: Наука, 2002.
38. Никон (Рклицкий, Н. П.). Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время, 1863–1936 / Никон (Н. П. Рклицкий). – Нижний Новгород: Изд-во Братства во имя св. князя Александра Невского, 2003.
39. Федоренко, С. А. Еволюція православної релігійної освіти в Російській імперії у XIX ст. / С. А. Федоренко // Інтелігенція і влада. – Серія: Історія. – 2010. – Вип. 19. – Одеса: Астропринт, 2010.
40. Высочайше утвержденный Устав гимназий и прогимназий ведомства министерства народного просвещения. – 19 ноября 1864 г. // Полное собрание законов Российской империи: собр. 2-е. – СПб.: Типогр. II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. – Т. XXXIX: 1864 г. – Отд. 2. – № 41472.
41. Высочайше утвержденные Положения: I) о военных начальных школах, II) об учительской семинарии военного ведомства и III) о военно-чертежной школе. – 24 декабря 1866 г. // Полное собрание законов Российской империи: собр. 2-е. – СПб.: Типогр. II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1868. – Т. XLI: 1866 г. – Отд. 2. – № 44042.
42. Высочайше утвержденный Устав православных духовных семинарий. – 14 мая 1867 г. // Полное собрание законов Российской империи: собр. 2-е. – СПб.: Типогр. II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1871. – Т. XLII: 1867 г. – Отд. 1. – № 44571.
43. Поспеловский, Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР / Д. В. Поспеловский: учебное пособие. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 1996.
44. Дорошенко, Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940.
45. Бегство семинаристов из духовного ведомства // Руководство для сельских пастырей. – 1905. – № 45.
46. Приходько, В. Під сонцем Поділля / В. Приходько. – Нью-Йорк; Мюнхен: Криниця, 1967.
47. В сочельник // Православная Подолия. – 1906. – № 1.
48. Анатолий (Мартьяновский). Досуги архиепископа Анатолия / Анатолий (Мартьяновский). – СПб.: прот. Василий Гречулевич, 1868.
49. Митрополит Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох: [Воспоминания] / Митрополит Вениамин (Федченков Иван Афанасьевич). – М.: Отчий дом, 1994.
50. Из повременной печати // Подолия. – 1907. – № 13.
51. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. – Т. 3: Православ'я в Україні. – К.: Український центр духовної культури, 1999.
52. Грушевський, М. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – К.: Освіта, 1992.
53. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки / отв. ред. Н. А. Смирнов. – М.: Наука, 1967.
54. Степаненко, Г. В. Детермінуючі чинники участі представників православного духовенства у процесі формування і активізації наукового потенціалу у сфері джерельної

евристики та історичної регіоналістики (кінець XVIII ст. – 1860-ті рр.) / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2010. – Вип. XVII.

55. Брянский. Националист / Брянский // Сельский священник. – 1907. – январь.

56. Российский государственный исторический архив, ф. 796, оп. 442, ед. хр. 1495.

57. Freeze, G. The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia: Crisis, Reform, Counter-Reform / G. Freeze. – Princeton: Princeton University Press, 1983.

Bohdana Oprya, Igor Oprya

Children Orthodox clergy and their education on the Podillia (60 years of XIX – early XX century)

In the paper the features of upbringing and education of children from the families of Orthodox parish clergy on the Podillya of the 60 years of XIX – early XX century are analyzed. Defined motifs children receiving spiritual education, given the changes in the motivation and the gradual loss of prestige of the priest among the younger generation.

It was found that ethical and moral principles and basic knowledge formed within the family home education. The article outlines the differences in the education of boys and girls from the clerical family, owing to their different perspectives and life scenarios. The article focused education the children who considered the case and continuing parental support in old age. For this reason, education was considered mandatory for boys and education only desirable for girls. An important challenge for parents was material costs related to education of children, and as children were much, and financial problems increased in proportion to the number of children.

The article analyzes all stages of theological education – home education, religious school, seminary, Theological Academy. It was found that each of these stages has its own difficulties, shortcomings in the education, lack of motivation to learn, lack of qualified teachers and so on. However, made reasoned conclusion that the full seminar education is provided at the level of basic theological training, which allowed graduates to perform quality work seminaries Orthodox parish priest.

Keywords: clergy, education, religious school, seminary, Theological Academy.

Б.А.Опря, И.А.Опря

Дети православного духовенства и их образование в Подолии (60-е годы XIX – начало XX в.)

В статье проанализированы особенности воспитания и образования детей из семей православного приходского духовенства на Подолье в 60-е годы XIX – начале XX вв. Определены мотивы получения детьми духовного образования, указано на изменения в этой мотивации и постепенной потере престижа работы священника среди части молодого поколения.

Выяснено, что нравственно-моральные принципы и начальные знания формировались в семье в рамках домашнего воспитания. В статье определены различия в образовании мальчиков и девочек из духовного сословия, что объяс-

нялось их различными перспективами и жизненным сценарием. Основное внимание уделялось образованию сыновей, которых считали продолжателями отцовского дела и опорой в старости. По этой причине образование мальчиков считалась обязательным, а образование девушек только желательным. Важной проблемой для родителей были материальные расходы, связанные с образованием детей, а поскольку детей было много, то и финансовые проблемы росли пропорционально их количеству.

В статье проанализированы все степени духовного образования – домашнее образование, духовное училище, семинария, духовная академия. Выяснено, что на каждом из этих этапов существовали свои трудности, недостатки в организации образования, недостаточная мотивация к обучению, нехватка квалифицированных учителей. Впрочем, сделано аргументированный вывод о том, что полное семинарское образование все же обеспечивало тот уровень базовой богословской подготовки, который позволял выпускникам семинарий качественно выполнять работу православного приходского священника.

Ключевые слова: духовенство, образование, духовное училище, семинария, духовная академия.

Одержано 3 червня 2014 року

УДК [373.3+373.5](477)“1917/1918”

Е.М.Мельник

Становлення національної початкової і середньої школи в Україні в добу Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)

На основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується діяльність Міністерства освіти, органів місцевого самоврядування та громадських організацій України, спрямованих на становлення і розвиток національної загальноосвітньої школи. Її створення відбувалося переважно двома шляхами, через українізацію існуючих освітніх закладах і через відкриття нових шкіл з українською мовою навчання земствами, “Просвітами”, Товариством шкільної освіти, Всеукраїнською спілкою вчителів, кооперативними організаціями. Процес становлення нової системи загальної освіти висвітлюється через аналіз різних її ланок – нижчої і вищої початкової та середньої школи, забезпечення їх належними приміщеннями, необхідними коштами, українською навчально-методичною літературою, яка видавалася як державними, так і приватними видавництвами в Україні і за кордоном,